

PER LINDSTRÖM

Frankfurts exempel

Antag att P är (moraliskt) ansvarig för en bestämd handling H. Det anses allmänt som (nästan) självklart att detta medför att P, i den givna situationen, kunde ha handlat annorlunda, dvs inte utfört H. Den allmänna princip enligt vilken detta följer kallar vi "principen om alternativa möjligheter" (PAM). Nu påstår sig emellertid Harry Frankfurt i uppsatsen "Alternate possibilities and moral responsibility" (Journal of Philosophy 1969, 829–839) kunna visa att denna princip är oriktig, dvs inte överensstämmer med våra intuitioner, genom att konstruera ett motexempel. Frankfurt drar slutsatsen att PAM måste ersättas av en viss svagare princip som "inte strider mot uppfattningen att moraliskt ansvar och determinism går att förena"; hans exempel skulle med andra ord också ge stöd åt denna senare uppfattning.

Frankfurts exempel är (nästan ordagrant översatt) följande; Jones och Black har jag ersatt med P och Q:

Antag att en person – Q, säg, önskar att P skall utföra en viss handling. Q är beredd att vidtaga omfattande åtgärder för att få sin vilja fram, men han föredrar att inte i onödan avslöja sina planer. Han väntar därför till dess P just skall bestämma sig för hur han skall handla och ingriper inte såvida det inte framstår som klart (Q är expert på att bedöma dylika ting) att P kommer att besluta sig för att göra någonting annat. Om detta är klart, vidtager Q åtgärder för att försäkra sig om att vad P beslutar sig för att göra och vad han gör är precis vad Q vill att han skall göra. Oavsett vilka Ps ursprungliga preferenser och motiv än var, kommer alltså Q att få som han vill. ... Antag nu att Q aldrig behöver ingripa eftersom P, alldeles på egen hand, beslutar sig för att utföra och dessutom utför precis den handling som Q vill att han skall utföra. I så fall

tycks det klart att P bär samma ansvar för vad han gör, som han skulle ha burit om Q inte hade varit beredd att vidtaga åtgärder för att se till att han gjorde det.

”Det skulle”, menar Frankfurt, med all rätt, ”vara orimligt att ursäktas Ps handlande, eller att förvägra honom det beröm han normalt skulle ha rätt till, med motiveringen att han inte kunnat handlat annorlunda.”

Frankfurts exempel är, tycks det mig, onödigt invecklat, onaturligt och oklart. Mot exemplet kan man, dessutom, även om man tar hänsyn till hans kompletterande kommentarer, rikta ett antal ganska allvarliga invändningar. Det är t ex, som Frankfurt själv påpekar i en fotnot, för att detta skall vara ett motexempel till PAM, nödvändigt att anta att om P vid en viss tidpunkt kommer att (besluta sig för att) utföra handlingen i fråga så uppvisar P med nödvändighet vid någon tidigare tidpunkt en egenskap som kan iakttas av Q. Och det finns visserligen (vetenskapliga) skäl att tro att detta är riktigt men det strider alldeles uppenbart mot intuitionen att ”det ligger i beslutets natur, vad som ett barn kan inse, nämligen att vilket beslut som helst inom hur kort tid som helst kan kullkastas av ett nytt beslut. Vad som verkligen existerar är endast två: övervägande och handling” (Willy Kyrklund).

Men det vore ”osportsligt” (och poänglöst) att avfärda Frankfurts resonemang enbart på den grunden att hans exempel inte är övertygande. Låt oss därför betrakta följande enklare, mer realistiska och mer övertygande (?) exempel:

R ser från sitt fönster en man (P) bryta sig in i banken på andra sidan gatan. Det är mitt i natten och ingen annan tycks ha lagt märke till vad som inträffar; Q är utom synhåll. R vet att han bör tillkalla polisen. Han lyfter telefonluren och slår numret till polisen. Men när han hör en röst i andra ändan ändrar han sig och lägger på luren. R tillkallar alltså inte polisen och han vet att han borde ha gjort det. Vad han inte vet är, att han tillfälligt förlorat rösten, fullständigt. Han kunde alltså inte ha handlat annorlunda: han skulle inte kunnat tillkalla polisen.

I detta exempel, liksom i Frankfurts, vore det ”orimligt att ursäktas [Rs] handlande ... med motiveringen att han inte kunnat handlat annorlunda”. Vi har alltså givit, vad som vid första påseende tycks vara ett motexempel till PAM. (Det faktum att det inte är vad R gör utan i stället att han underlåter att göra vad han borde ha gjort som är klandervärd tycks inte spela någon roll i just det här sammanhanget.)

Dessa oväntade och smått paradoxala exempel är förstås besvärande för dem som, i likhet med undertecknad, argumenterat för, och fortfarande tror, att determinism å ena sidan och (moraliskt) ansvar (och fri vilja) å den andra är oförenliga: man kan inte vara ansvarig för en handling om man inte kunnat handla annorlunda och om determinismen är korrekt, skulle man inte kunnat handla annorlunda. Det förefaller alltså nu som om, även om slutsatsen är riktig, själva argumentet inte är alldeles perfekt.

Vad, om någonting, skulle R ha gjort för att undgå det ansvar han dragit på sig? Svaret är uppenbart: han skulle ha försökt tillkalla polisen. Hade han gjort det, hade han förstås upptäckt att han inte kunde ge ett ljud ifrån sig, men det är något som, kan vi tänka oss, han inte kunde hållas ansvarig för. R kunde alltså ha handlat annorlunda: det var möjligt för honom att *inte underlåta* att tillkalla polisen.

Och någonting liknande gäller om P: det var möjligt för honom att (välja att) inte aktivt och av fri vilja bryta sig in i banken. (Frankfurt medger att så är fallet. Men vore det verkligen sant om Q kunde förutsäga och ingripa i Ps beslutsprocess på det sätt som skildras i Frankfurts exempel? Och vore det möjligt om determinismen är (vore) sann?) Hade han gjort det, skulle Q ha ingripit. Men P skulle då varit en "marionett" i händerna på Q och det skulle förvisso vara vilseledande att då beskriva Ps beteende med att säga att han bröt sig in i banken. P kunde alltså, trots vad Frankfurt påstår, handlat annorlunda, han kunde ha avstått från att (aktivt och av egen fri vilja) bryta sig in i banken.

I båda exemplen är källan till förvirring densamma: uttryck som "bryta sig in i banken" och "(inte) tillkalla polisen" är (minst) tvetydiga. De kan (möjligen) förstås som beskrivningar av vissa typer av (rent) beteende, men de kan också, och detta är förstås det sätt på vilket de vanligen används, uppfattas som refererande till vad man *gör* eller *underlåter att göra*. Det är i den förra, men inte den senare, meningen som P inte kunde annat än "bryta sig in i banken"; det är i den förra, men inte den senare, meningen som R inte kunde annat än "inte tillkalla polisen". Och när man en gång blivit medveten om denna tvetydighet, utgör de ovanstående (föregivna) motexemplen till PAM inte längre något problem: att en person skulle kunnat handla annorlunda medför inte att hans (yttre) beteende hade kunnat vara annorlunda.

Man kan i Frankfurts exempel också beskriva skillnaden mellan vad som faktiskt inträffar och vad som skulle hänt om Q ingripit med att säga att i det förra fallet bryter sig P *avsiktligt* in i banken men att detta inte är sant i det senare fallet. Och detsamma gäller *mutatis mutandis* om mitt exempel.

Och det borde förstås inte komma som någon överraskning att distinktionen mellan (rent) beteende, determinerat eller slumpmässigt, dvs vad som *inträffar med* en person, å ena sidan och å andra sidan vad han *gör* eller *underlåter att göra*, spelar en fundamental roll i analysen av våra föreställningar om (moraliskt) ansvar. Och lika lite förvånande är det förstås att skillnaden mellan vad man *gör med avsikt* och vad man "gör" oavsiktligt är lika betydelsefull.

Jag tror alltså inte att Frankfurt visat att PAM måste överges (och att moraliskt ansvar och determinism är förenliga). (Jag skulle t o m vilja påstå att det ligger i begreppet *handling* att den som utför en handling H skulle kunnat avstå från att utföra H. På samma sätt skulle den som avstår från en handling H inte nödvändigtvis kunnat utföra H men åtminstone kunna *inte avstå* från H.) Men vad Frankfurts exempel, och mitt, visar är att "handla" så som det förkommer i PAM måste förstås bokstavligen, dvs som refererande till (avsiktliga) handlingar och inte till (rent, oavsiktligt) beteende.

Eftersom Frankfurts exempel inte är något motexempel till PAM kan det förfalla överflödigt att diskutera om detta exempel ger något stöd åt "uppfattningen att moraliskt ansvar och determinism går att förena". Men följande smått egendomliga faktum kan ändå vara värt att lägga märke till.

Frankfurts exempel har följande struktur:

P skall just bestämma sig för om han skall utföra en bestämd handling H och kan (fortfarande) välja att avstå. Q önskar att P väljer och utför H. Q kan dessutom, på ett eller annat sätt, åstadkomma att P med nödvändighet kommer att välja och utföra H. Om P visar tendens att välja att inte utföra H kan detta iaktas av Q, som då kommer att ingripa. P visar aldrig någon sådan tendens, varför Q aldrig ingriper, utan P utför H av egen fri vilja.

Här förutsätts naturligtvis att om Q ingriper så är P inte ansvarig för sitt val och sin handling. (Och dessutom att P, om Q inte ingriper, är ansvarig för H.) Det är däremot inte nödvändigt, förefaller det, att Q

är en (fri?) agent: Q kan ersättas med ett (deterministiskt) system S som med nödvändighet aktiveras om P visar tendens att (välja att) inte utföra H. Det förutsätts också att det inte finns något annat, permanent eller redan aktiverat, system S', som skulle göra det omöjligt för P att fritt välja mellan att utföra H eller avstå: i annat fall skulle man ju bli tvungen att förklara varför P är fri och ansvarig när hans handlingar orsakas (bestäms) av S' men inte när de orsakas (bestäms) av S (att Q ingriper).

Frankfurts exempel är alltså grundat på intuitionen, som i själva verket delas av praktiskt taget alla, också av Frankfurt själv förefaller det, trots att han påstår motsatsen, att P är ansvarig för sitt val och sin handling endast om det inte finns något (deterministiskt) system, som styr, eller bestämmer, hur han handlar. Exemplet kan alltså, självklart kan man tycka, inte användas som stöd för den rakt motsatta uppfattningen, dvs den att "moraliskt ansvar och determinism går att förena".

Låt mig slutligen, för att (om möjligt) undvika missförstånd, understryka att ovanstående diskussion gäller våra vardagliga begrepp *fri, val, beslut, handling, ansvar, avsiktlig* etc och det sätt vi (mer eller mindre medvetet) tänker och resonerar i termer av dessa begrepp i vardagslivet. Vad som faktiskt är sant är, som jag redan antytt, av allt att döma en helt annan sak.